

## РЭЦЭНЗІІ

В. С. НОВАК

### НЕЗГАСАЛЬНАЕ СВЯТЛО НАРОДНАЙ ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ

*Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, Гомель, Беларусь,  
e-mail: valentina.novak@mail.ru*

У канцы снежня 2013 года ў выдавецтве «Беларуская навука» пабачыла свет калектыўная манаграфія “Традиционная культура белорусов во времени и пространстве”, падрыхтаваная вучонымі ў выніку выканання сумесных беларуска-расійскіх праектаў, прысвечаных вывучэнню традыцыйнай народнай культуры беларусаў-перасяленцаў Сібіры. Выхад дадзенай кнігі з’яўляецца важнай падзеяй у этналагічнай навуцы. Упершыню падрабязна разгледжаны пытанні, звязаныя з роляй беларусаў на самых ранніх этапах засваення Сібіры, выяўлены каштоўнасці арыентацыі і ментальнасці беларускіх перасяленцаў, ахарактарызаваны іх сямейныя і каляндарныя абрады і звычаі, а таксама даследаваны асаблівасці трансфармацыі традыцыйнай матэрыяльнай культуры народаў Беларусі і Сібіры ў XIX – пачатку XXI ст. Як слушна адзначыў у ўступнай частцы А. В. Цітавец, «праблемнае поле дадзенай кнігі даволі шырокае. Яно ўключае ў сябе праблематыку захавання, трансфармацыі, функцыянавання традыцыйнай народнай культуры ў самых розных яе аспектах і ўзроўнях бытавання і рэалізацыі ва ўмовах усеагульнай глабалізацыі. Ключавым момантам, які садзейнічае поўнаму і ўсебаковаму разуменню зместу кнігі, з’яўляецца прынцыповая ідэя аб множнасці арэальна-лакальных традыцый, якія ў выніку і ўтвараюць агульную этнічную культуру, у якой спецыфічнае і адметнае характарызуюць яе непаўторнасць і самабытнасць» (с. 14).

Змест першага канцэптуальнага раздзела «Белорусы-переселенцы в Сибири: исторические сведения XVII – начала XX века» складаюць гістарычныя даследаванні беларускіх і расійскіх вучоных. Напрыклад, высокапрафесійна і аргументавана з улікам аналізу шматлікіх статыстычных матэрыялаў і этнаграфічных крыніц В. С. Цітовым разгледжаны аспект гістарыяграфіі і этнічнай ідэнтыфікацыі ў адносінах да ізаляванага вывучэння польскай і беларускай дыяспар на тэрыторыі Сібіры. Праведзены беларускім даследчыкам аб’ектыўны і скрупулёзны аналіз айчынных публікацый і навуковых прац прадстаўнікоў беларускай дыяспары, а таксама работ па гісторыі міграцыі ў Сібір польскіх вучоных, імкненне аўтара спасцігнуць розныя, «а іншы раз дыяметральна супрацьлеглыя вывады і трактоўкі аднолькавых праблемных пытанняў» (с. 23–24), звязаных з асэсаваннем праблемы ідэнтыфікацыі палякаў і беларусаў, дазволілі аўтару не пагадзіцца з асобнымі разважаннямі польскіх даследчыкаў і зрабіць высновы, якія, на думку В. С. Цітова, звязаны з далейшым высвятленнем і навуковым абгрунтаваннем адпаведных крыніц і гістарычных дакументаў: «Подобную проблему невозможно решать изолированно, исходя из политизированных концепций отечественной истории и без согласования и учета достижений историографии соседних стран и народов, принимавших непосредственное участие в рассматриваемом историческом и этнокультурном процессе» (с. 30).

У параграфі «Белорусы в Сибири XVII века», падрыхтаваным А. А. Люцыдарскай, размова ідзе пра поліэтнічны характар насельніцтва Сібіры ў XVII ст., розныя гістарычныя моманты з’яўлення ў Сібіры ўраджэнцаў Беларусі. Засноўваючыся на архіўных матэрыялах і шматлікіх тэарэтычных крыніцах, аўтар робіць спробу вылучыць беларусаў з агульнай масы ўсіх сасланых у Сібір, прыводзячы ў сувязі з гэтым важкія аргументы і адзначаючы, што «источники XVII столетия крайне скупо предоставляют такую возможность, но и в этих редких случаях в пору неустоявшихся государственных границ и перманентных военных конфликтов выделить этнических белорусов весьма проблематично. Термин “литва” одинаково мог применяться к выходцу из-под Кракова и уроженцу Полоцка» (с. 32). Прыводзячы канкрэтныя дакументы, звязаныя з біяграфіяй і дзейнасцю асоб, сасланых у Сібір, аўтар пагаджаецца з меркаваннем беларускага гісторыка В. Л. Насевіча аб тым, што «этих “новоявленных сибиряков” нельзя однозначно причислить ни к полякам, ни к литовцам, ни к украинцам», аднак пераважную большасць «осевших в Сибири “литвинов” вполне можно считать людьми, вышедшими с белорусских территорий» (с. 39).

Асобны параграф вышэйназванага раздзела прысвечаны даследаванню адной з першых груп беларускіх сялян, якіх, што масава перасяліліся ў Сібір у другой палове XIX ст. у выніку аграрных рэформ, называлі панцырнымі баярмаі (с. 40). Расійскі даследчык Р. Ю. Фёдараў, выкарыстаўшы матэрыялы асабістых экспеды-

цыйных даследаванняў і зрабіўшы аналіз шматлікіх гістарычных дакументаў, вылучыў тры прынцыпы рассялення беларускіх сялян-перасяленцаў на тэрыторыі Сібіры ў другой палове XIX – пачатку XX ст.: заснаванне ўласных вёсак на незасвоеных участках зямлі, падсяленне перасяленцаў да старажылаў, размяшчэнне асобных хадакоў у месцах пражывання перасяленцаў як прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей. Аўтар, зыходзячы з вусных аповедаў большасці інфармантаў, патамкаў панцырных баяр, звяртае ўвагу на факт адасобленага пражывання сялянскіх абшчын стараабрадцаў і беларускіх перасяленцаў, а таксама разглядае сацыякультурныя фактары, якія абумовілі гэту з’яву. На думку аўтара, «безусловно, подобное противопоставление старожильческих и новопоселенческих крестьянских общин, основанное на мировоззренческой оппозиции “свой – чужой”, не только препятствовало быстрой ассимиляции белорусских переселенцев на новом месте, но в некоторых случаях даже способствовало усилению их этнокультурной самоидентификации» (с. 43).

Завяршаецца першы раздзел параграфамі, у якіх прадстаўлены матэрыялы Усерасійскага перапісу 1917 г. і пагаспадарчых кніг 1920-х гадоў, дзе прадэманстравана праўдзівая карціна самога працэсу перасялення беларусаў у Сібір. У гэтых дакументах прыведзены пэўныя статыстычныя даныя, выяўлены складаныя кампаненты паняцця ментальнасці беларусаў-перасяленцаў, якія ў месцах кампактнага пражывання ўстойліва захоўваюць этнічную самасвядомасць, духоўныя каштоўнасці продкаў, традыцыйныя рысы культуры.

Асабліваю цікавасць уяўляе другі раздзел («Беларусь и Сибирь: сохранение и эволюция традиционной духовной культуры в XIX – начале XXI века») калектыўнай манаграфіі. У ім аргументавана і пераканаўча ахарактарызаваны традыцыі каляндарнай і сямейнай абраднасці беларускіх перасяленцаў. Беларуская даследчыца Т. К. Цяпкова на падставе грунтоўнага аналізу палявых этнаграфічных матэрыялаў у параграфі «Свадьба белорусских переселенцев Сибири как характеристика этнического своеобразия» адзначыла тры канкрэтныя змены, якія адбыліся ў вясельнай абраднасці беларусаў Сібіры: гэта і аб’яднанне асобных абрадавых этапаў перадвясельнага перыяду ў межах аднаго, скарачэнне правядзення вяселля ў часе, выпадзенне пэўных структурных элементаў з абрадавай канвы вясельнай абраднасці, спрощаны характар выканання многіх абрадавых дзеянняў давясельнай часткі, страта магічнага значэння асобнымі вясельнымі абрадавымі дзеяннямі, значная трансфармацыя вербальнай часткі вясельнага абраду, адсутнасць строгага выканання асобных вясельных песень, першапачаткова прымеркаваных да пэўных абрадавых этапаў. Паводле выскоў, зробленых даследчыцай, «проблема сохранения, бытования и трансформации белорусской свадебной традиции в Сибири требует дальнейшего изучения» (с. 68).

Заслугуюць увагі падрабязна разгледжаныя расійскай даследчыцай А. Ф. Фурсавай сямейныя і каляндарныя абрады і звычаі беларускіх перасяленцаў Сібіры. Праведзены аўтарам аналіз фактычнага матэрыялу па радзінна-хрэсьбінных абрадах і звычаях важны для разумення структуры радзінна-хрэсьбіннага абрадавага комплексу беларусаў-перасяленцаў, вызначэння семантыкі звязаных з ім рытуалаў. Зыходзячы з прадстаўленых этнаграфічных апісанняў і аўтарскіх заўваг, можна канстатаваць, якія менавіта структурныя кампаненты радзінна-хрэсьбіннай абраднасці ўстойліва захоўваюцца беларусамі-перасяленцамі (яны кампактна пражывалі на іншэтанічнай тэрыторыі): гэта найперш абрад разбівання гаршка з кашай, а таксама ўстойлівай была традыцыя выканання радзінна-хрэсьбінных песень, адрасаваных жанчыне-парадзісе, бацьку нованароджанага, кумам. Па-мясцоваму адметным, як адзначае А. Ф. Фурсава, з’яўляецца звычай, звязаны з «хаваннем і пошукамі гаршка з кашай». Выклікаюць цікавасць запісаныя ад беларусаў-перасяленцаў успаміны пра «бабіно ўгошчэнне».

Даследчыца адзначае той факт, што мясцоваму насельніцтву Сібіры не былі вядомы такія моманты, як сумяшчэнне ў межах радзінна-хрэсьбіннай абраднасці язычніцкіх і хрысціянскіх элементаў: «Привязки к крещению в церкви информаторы не делали, о домашнем погружении в воду не осведомлены» (с. 79); «В Сибири, в отличие от Беларуси, хресбины не были связаны с церковным крещением напрямую, т. е. день в день, потому что во многих переселенческих селах не было церквей или они были далеко» (с. 79).

У параграфі «Свадебные обряды сибирских белорусов» А. Ф. Фурсава, засноўваючыся на палявых запісах вясельнай абраднасці, зробленых у беларускіх вёсках Сібіры ў 1980–1990-х гадах, і выкарыстоўваючы метад перакрываванага інтэрв’ю, параўнала вясельную традыцыю беларусаў-перасяленцаў розных храналагічных перыядаў, паказала ступень захавання, дынаміку бытавання і асаблівасці яе трансфармацыі, адзначыла агульнаславянскі характар і адметныя рэгіянальна-лакальныя асаблівасці вясельных абрадаў і звычаяў, прадэманстравала ўстойлівасць структуры традыцыйнага вяселля, а таксама змены і новыя элементы ў яго змесце пад уплывам вясельнай традыцыі карэнных сібіракоў. Праведзены аўтарам аналіз семантыкі рытуалаў, звязаных з тым ці іншым абрадавым вясельным этапам, грунтуецца на дастатковай колькасці фактычнага фальклорна-этнаграфічнага матэрыялу, запісанага ад беларусаў-перасяленцаў. Адзначаныя даследчыцай пэўныя вясельныя абрадавыя моманты і звязаныя з імі рытуалы надзвычай важныя для разумення структуры вясельнага абрадавага комплексу як сістэмы: гэта сватанне, якое суправаджалася іншасказальным рытуальным дыялогам, заручыны, падчас правядзення якіх «по рукам били отцы. Возьмутся руками и разбивают их хрестные» (с. 81), звычай перагароджваць дарогу маладым (у магілёўскіх перасяленцаў была вядома назва «лавіць зайца»), рытуал выкупу нявесты («После того как выкупали невесту, жениха родня забирала елочку, вместо которой ставила бутылку вина или четверть водки» (с. 81)), драматычны момант ад’езду маладых «да вянца», рытуалы «праверкі» цнатлівасці маладой («До настоящего времени сохранились косвенные указания для публики: битье посуды, подвязывание бутылки с вином красной лентой и, наоборот, надевание на бутылку бе-

лого вина или водки продырявленного блина» (с. 89), паслявясельны звычай «воровать кур». Зыходзячы з экспедыцыйных этнаграфічных запісаў, А. Ф. Фурсава адзначае, што некаторыя беларускія вясельныя моманты (каравай, пасад) не былі падтрыманы мясцовымі традыцыямі: «Каравай был заменен стопкой блинов, не фиксируется посад на дежу» (с. 92–93).

А. В. Цітавец у параграфе «Фольклорно-этнографическая традиция и ее трансформация в пространстве и времени», выкарыстоўваючы запісаныя ў экспедыцыях на тэрыторыі Крупскага раёна Мінскай вобласці матэрыялы па каляндарнай абраднасці, разглядае мясцовую спецыфіку абрадавых з’яў, а таксама прасочвае асаблівасці іх бытавання і трансфармацыі ў часе і прасторы. Заслугоўваюць увагі прыведзеныя аўтарам звесткі пра калядныя святкаванні і далучаныя да іх прыкметы і павер’і ў розных вёсках Крупскага раёна. Напрыклад, у вёсках Гумны і Сомры, як адзначае даследчык, калядоўшчыкі пераапрапаналіся цыганамі і «вадзілі мядзведзя»: «Из всей группы выбирали главного “цыгана”, который шел впереди с мешком и вел на цепи или веревке переодетого в медведя человека, все время пританцовывающего. За поводырем с медведем шли музыканты (обязательно должны были быть скрипка, бубен и гармонь), а потом остальные колядовщики» (с. 129). Ахарактарызаваныя аўтарам такія структурныя кампаненты калядна-навагодняга комплексу Крупскага раёна Мінскай вобласці, як абходныя шэсці калядоўшчыкаў, абрад ваджэння казы (мядзведзя, жорава і інш.), рытуальная трапеза, звязаная з Першай, Другой і Трэцяй куццёй, рытуальныя дыялогі, варажба, прыкметы і павер’і, выкананне калядна-шчадроўных песень, даюць магчымасць сфарміраваць цэласнае ўяўленне пра сучасны стан бытавання і захавання рэгіянальна-лакальных фальклорна-этнаграфічных традыцый, а таксама выявіць на матэрыяле зімовай абраднасці дыялектны характар узаемаадносін агульнаэтнічнага і рэгіянальна-лакальнага.

Асобны параграф другога раздзела прысвечаны характарыстыцы каляндарных звычайў беларускіх перасяленцаў Сібіры. Даследчыца А. Ф. Фурсава пераканаўча даводзіць, што «воздействие православной церкви на обрядность не было чисто внешним, мировоззренческие установки отражали сложный сплав дохристианских и христианских элементов (стремление придать традиционным обычаям христианский смысл, народное толкование библейских сюжетов и пр.)» (с. 167). У сувязі з гэтым надзвычай актуальным з’яўляецца, на думку аўтара, вывучэнне земляробчага календара беларускіх перасяленцаў Сібіры. Чытачам, сапраўды, будзе цікава пазнаёміцца з традыцыяй калядавання сібірскіх беларусаў, звычай «славіць Хрыста», святам жанчын-парадзін пад назвай «Бабіны», навагоднім абрадам, звязаным з раскідваннем зярнят «посевальщиками» (хлопчыкамі і мужчынамі), варажбой, прыкметамі і павер’ямі. Паводле сведчанняў мясцовых жыхароў, «Рождество считалось настолько важным «для спасения души» праздником, что накануне старались навести порядок в усадьбах, побелить в домах, по возможности, сходить на исповедь, причаститься» (с. 169). Важнае месца, як падкрэслівае даследчыца, адводзілася рытуалу «кармлення мароза»: «Пожилые женщины, которые в настоящее время помнят эту традицию, объясняют ее необходимостью избавления от поздних заморозков, “чтобы летом морозов не было на огороде”» (с. 169). Выклікаюць цікавасць прадстаўлення ў шматлікіх успамінах інфармантаў апісанні прыходу пераапрапанутых калядоўшчыкаў у хату, слухнымі з’яўляюцца аўтарскія заўвагі адносна страты ў іншаэтнічным асяроддзі шырока вядомай на беларускай прарадзіме традыцыі «ряжения» ў «казу» або «жорава». Устойліва захоўвалі беларусы-перасяленцы, як вынікае з фактычных матэрыялаў, веру ў магільныя апатрапеічныя ўласцівасці святой «крашчэнскай» вады і намаляваных на дзвярах, вокнах і сценах гаспадарчых пабудоў «крыжыкаў».

Інфармацыйна насычанымі з’яўляюцца зробленыя А. Ф. Фурсавай апісанні масленічных, веснавых і летніх каляндарных абрадаў. Сабраныя на тэрыторыі Сібіры, напрыклад, звесткі пра купальскія абрады і звычаі дазволілі даследчыцы выказаць уласныя меркаванні адносна іх падабенства ва ўсходнеславянскіх народаў Сібіры: «Общими для русского, белорусского и украинского народов являлись докупальские запреты и обливания, купания в день Ивана Купалы, сбор купальских трав, росы и пр.» (с. 226).

Змест трэцяй главы «Трансформации традиционной материальной культуры народов Беларуси и Сибири в XIX – начале XXI века» манаграфіі прадстаўлены асобнымі параграфамі, прысвечанымі даследаванню праблемы культурнай ідэнтыфікацыі жыллёвых і гаспадарчых пабудоў у справавой пісьменнасці ВКЛ і народных гаворках Беларусі і блізкага замежжа, характарыстыцы традыцый харчавання беларусаў, мужчынскага касцюма вышэйшага саслоўя Беларусі, выяўленню механізмаў ідэнтычнасці і трансфармацый традыцыйнай культуры беларускіх перасяленцаў у Заходняй Сібіры. Прыемнае ўражанне пакідае распрацаваная С. А. Мілючэнкавым на матэрыяле шматлікіх першакрыніц (дакументы цэнтральнай і мясцовай улады, скаргі, заявы, судовыя рашэнні, актавыя і іншыя запісы ў магістрацкіх кнігах, інвентары казённых і памешчыцкіх землеўладанняў, справавой пісьменнасці ВКЛ) канцэпцыя культурнай ідэнтыфікацыі жыллёвых і гаспадарчых пабудоў. Грунтоўна прааналізаваныя аўтарам матэрыялы, прадстаўленыя ў асобным параграфі, даюць магчымасць пазнаёміцца з асноўнымі дыялектнымі намінацыямі жыллёвых і гаспадарчых пабудоў і іх семантыкай, арэаламі іх распаўсюджвання. Як адзначае даследчык, «исследование особенностей культурной идентификации традиционного жилища в деловой письменности и народной терминологии показывает, что оно прошло многовековой путь эволюции от земляных сооружений ямного типа до наземных трехкамерных и многокамерных построек с усложненной планировкой» (с. 273). Высвятляючы суадносіны пісьмовай і вуснай традыцый у формах культурнай ідэнтыфікацыі надворных пабудоў, маёмасна-зямельных комплексаў, жыллёвых і складскіх пабудоў, ён

выкарыстоўвае шматлікія этнаграфічныя і дыялектныя матэрыялы, змешчаныя ў публікацыях беларускіх, украінскіх, расійскіх, польскіх і літоўскіх даследчыкаў, што, несумненна, выяўляе тэарэтычныя пазіцыі аўтара, забяспечвае аб'ектыўнасць і доказнасць навуковага даследавання.

Сваю этнічную спецыфіку захоўваюць і традыцыі харчавання беларусаў. Пра гэта ў асобным параграфі адзначае Т. А. Навагродскі, які ў сваіх даследаваннях заўсёды засноўваецца на палявых этнаграфічных матэрыялах, аб чым сведчаць апублікаваныя аўтарам на аснове экспедыцыйных запісаў кнігі: «Народная кухня маталян», «Народная кухня тышкаўцоў», «Кулінарная спадчына Белавежжа», «Народная кухня гервятаў», «Народная кухня Семежава» (с. 344). Заслугоўваюць увагі высновы даследчыка, зробленыя ў выніку аналізу аўтэнтычных матэрыялаў: «Функции трапезы и застольного этикета как системы правил поведения распадаются на две группы: социальные и мифопоэтические. Социальные функции трапезы белорусов заключаются в переводе половозрастной и социальной структуры коллектива на язык застольного этикета (размещение за столом, распределение обязанностей во время еды), установлении солидарности коллектива, в приобщении детей к этическим и сакральным нормам. Что до мифопоэтического аспекта трапезы, то он у белорусов представляется как общение с Богом: так, например, после окончания трапезы белорусы всегда высказывали благодарность за пищу Богу, а не хозяйке, которая готовила ее. Миски, из которых ели, никогда не оставляли на столе, так как считали, что может появиться черт. Перед началом трапезы ложки клали выемкой вверх и т. д.» (с. 343).

Параграф, прысвечаны даследаванню мужчынскага касцюма вышэйшага саслоўя Беларусі, сведчыць аб глыбокім веданні В. М. Бялявінай дадзенай праблемы, эрудыцыі аўтара. Прааналізаваныя ёю крыніцы дазволілі ахарактарызаваць пэўныя комплексы адзення: «Это костюмы князей и феодальной знати, крупных, средних и мелких землевладельцев, государственных служащих, военно-служилых людей (бояр, земян, шляхты), которые позднее составили дворянское сословие Беларуси» (с. 344). Даследчыца, падкрэсліваючы факт уплыву ўсходневізантыйскай традыцыі на касцюм князёў і феадальнай знаці, адзначае, што «короли, князья и знать каждого европейского государства, которое перенимало костюм византийского императорского двора, вносили в него свои дополнения, творчески перерабатывали составляющие его элементы согласно привычным местным традициям» (с. 347). Прадстаўленыя В. М. Бялявінай у кантэксце гістарычнага развіцця грамадства надзвычай цікавыя і падрабязныя апісанні-характарыстыкі касцюмных комплексаў прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя даюць магчымасць пазнаёміцца з эвалюцыйным мужчынскага касцюма, яго новымі адметнымі элементамі ў сувязі з кардынальнымі зменамі моды, абумоўленымі «промышленным и торговым развитием городов, углублением разделения труда между городским и сельским населением» (с. 347). Грунтуючыся на шматлікіх гістарычных дакументах, аўтар, напрыклад, дэманструе, якім быў касцюм вялікага князя літоўскага Вітаўта: «князь литовский Витовт и его двор в конце XIV – начале XV в. носили как местный, так и западноевропейский костюм. Для Витовта, например, заказывали одежду, пошитую по бургундской моде всей Западной Европы. Но обычно он одевался в кафтан из белого полотна (сукня), поверх которого надевал верхний кафтан с воротником или жупан, сшитый “по-литвинску”, подпоясывался богатым поясом, вышитым золотом с дорогой пряжкой» (с. 349).

Заўважым, што трэцяя глава лагічна завяршаецца параграфам, у якім расійскім даследчыкам Р. Ю. Фёдаравым высвятляюцца механізмы ідэнтычнасці і трасфармацый традыцыйнай культуры беларускіх перасяленцаў у Заходняй Сібіры. Адзначаючы факт блізкасці беларусаў па сваёй этнакультурнай тыпалогіі да рускага насельніцтва, аўтар падкрэслівае недастатковы ўзровень сфарміраванасці нацыянальнай самасвядомасці перасяленцаў: «Сегодня многие потомки белорусских переселенцев, проживающие на территории Западной Сибири, отмечают, что их предки чаще всего называли свою родину “Россией”, что свидетельствует об отсутствии прямого отождествления со своими этническими особенностями» (с. 368). Разам з гэтым даследчык сцвярджае, што асабліваю актуальнасць набывае падчас правядзення этнаграфічных экспедыцый працэс выяўлення «специфических маркеров этнокультурной идентичности» (с. 368).

Зробленыя Р. Ю. Фёдаравым абагульненні ўспамінаў перасяленцаў дазволілі вызначыць тры ўзроўні агульнасці яднання паміж сабой беларусаў, якія прыехалі ў Сібір. Зыходзячы з разважанняў даследчыка, гэта сістэмы кампактнага рассялення беларусаў-перасяленцаў, стварэнне абшчыны пасяленцаў, а таксама род і сям'я. Аўтар, спасылаючыся на сведчанні апытаных інфармантаў, сцвярджае, што адносіны паміж беларусамі-перасяленцамі і мясцовымі жыхарамі – у тым ліку і з чалдонамі – былі надзвычай складанымі, чым і былі абумоўлены цесныя кантакты тых беларусаў, якія прыехалі ў чужы край. У сувязі з гэтым да месца прыведзены ўспаміны саміх інфармантаў: «Так, Валентина Полиаева, 1948 г. р., проживающая в с. Викулово, отмечала: “Наша семья приехала в Сибирь из Могилевской губернии в 1916 г. Отношения с чалдонами и другими местными жителями складывались непростые. Всегда оставалось настороженное отношение друг к другу. Поэтому белорусы держались обособленно. Папина сестра была замужем за своим же сродным братом. Были и другие случаи браков с близкими родственниками. Это происходило потому, что чужие не принимали белорусов для заключения браков, к тому же в этих суровых и дальних краях надежнее было держаться вместе”» (с. 370).

Характарызуючы стан захавання беларусамі-перасяленцамі розных пакаленняў фальклорна-этнаграфічнай спадчыны, нацыянальных традыцый прыгатавання ежы, дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, а таксама роднай мовы, аўтар адзначае, што «в настоящее время среди большинства потомков белорусских переселенцев уже не сохранилось ярко выраженных диалектных различий со старожильским населением» (с. 373). У су-



часным культурным жыццём беларусаў-перасяленцаў маюць месца, паводле трапнай заўвагі аўтара, дзве тэндэнцыі: згасанне фальклорных традыцый і каляндарнай абраднасці і працэс іх штучнага адраджэння беларускімі нацыянальнымі культурнымі аб'яднаннямі, рэканструкцыя народных святаў. Р. Ю. Фёдараў адзначае, што ў рэдкіх выпадках захоўваецца ў памяці жыхароў мясцовай абшчыны першапачатковае каштоўнаснасцавае значэнне асобных абрадаў, сярод якіх вылучаецца самабытны абрад «пераносу свячы», прывезены ў Цюменскую вобласць (в. Асінаўка Вікулаўскага раёна) першым пакаленнем беларусаў-перасяленцаў з Магілёўскай губерні: «Вся атрибутика “Свечи” считается чудодейственной. Солому, которой устилают дорогу для переноса иконы, многие люди уносят домой и сохраняют, считая, что она обладает целебными свойствами» (с. 375). Праведзенае даследчыкам параўнанне мясцовых апісанняў абрадаў «Свячы» са звесткамі, запісанымі на тэрыторыі Усходняга Палесся, пераконвае ў тым, што поўнаасцю захоўваецца аўтэнтычнасць гэтага абрада ў Сібіры. Варта ўвагі слушныя высновы, зробленыя Р. Ю. Фёдаравым: «С одной стороны, в архетипах самосознания потомков белорусских переселенцев сохраняются элементы инаковости, выраженные в противопоставлении себя культуре и образу жизни старожильческой чалдонской и старообрядческой среды. С другой – среди них можно проследить и нарастающие процессы ассимиляции с местным этническим окружением» (с. 378).

У чацвёртай главе кнігі «Межкультурное взаимодействие на материнском и трансграничном пространствах» адзінай ідэяй аб'яднаны матэрыялы даследавання традыцый народнай культуры рускіх, якія пражываюць на тэрыторыі Беларусі, традыцыйнай культуры беларускіх перасяленцаў Сібіры, а таксама асэнсаваны праблемы міжкультурнага ўзаемадзеяння ўсходнеславянскіх народаў поўдня Заходняй Сібіры. Даследчыца Г. І. Каспяровіч у параграфі «Традиции народной культуры русских Беларуси: контексты этнокультурного взаимодействия» на аснове скрупулёзнага аналізу шматлікіх матэрыялаў этнасацыялагічных даследаванняў прыводзіць канкрэтныя даныя адносна характару і ступені «развіцця островных русских говоров Беларуси» (с. 383), а таксама вынікі статыстычных падлікаў, якія датычаць адносін прадстаўнікоў рускага насельніцтва Беларусі да вывучэння беларускай мовы. Аўтарам глыбока прааналізаваны стан адукацыі рускіх, якія раней пражывалі і сёння жывуць на тэрыторыі Беларусі. Гэта дало падставы сцвярджаць, што «русских в Беларуси отличал сравнительно высокий уровень грамотности» (с. 388). Падрабязна раскрыты Г. І. Каспяровіч і такія праблемныя пытанні, як сацыяльная структура і гаспадарчыя заняткі рускага насельніцтва Беларусі, традыцый жыллёвай, гаспадарчай і грамадскай забудовы, традыцый харчавання, асаблівасці народнага касцюма. Напрыклад, даследчыца, падкрэсліваючы факт сувязі характару паселішчаў рускіх у Беларусі з прыроднымі фактарамі, сацыяльнымі ладам грамадства, складам і колькасцю насельніцтва, скіраванасцю гаспадарчай дзейнасці і г. д. (с. 398), адзначае, якімі былі «основные типы поселений русских, известные в их истории, – села, деревни, погосты, слободы, местечки» (с. 398). Цікавы матэрыял прадстаўлены даследчыцай па сямейнай абраднасці і народным календары рускіх, пры гэтым варта прыняць пад увагу высновы аўтара аб тым, што «обычаи и обряды русских, которые сопровождали главнейшие этапы жизни человека – рождение, брак (перемена образа жизни), смерть, основывались на общих восточнославянских и христианских началах, имели в то же время свои отличительные черты, варьировались в зависимости от места и длительности проживания, религиозных воззрений (старообрядцы)» (с. 434–435). Сабраныя ў палявых экспедыцыях этнаграфічныя матэрыялы дазволілі Г. І. Каспяровіч ахарактарызаваць радзінна-хрэсцінныя, вясельныя і пахавальныя абрады і звычаі рускіх на тэрыторыі Беларусі. Паводле меркаванняў даследчыцы, менавіта пазітыўнай скіраванасцю этнакультурных працэсаў у сям'і абумоўлена захаванне «комплекса семейно-бытовых обрядов (свадебных, родинных, обрядов почитания предков) и восстановление календарных праздников, обрядов» (с. 434). Улічваючы характар выказванняў рэспандэнтаў адносна іх далучанасці да рэлігіі, статыстычныя даныя, атрыманыя ў выніку праведзенага аналізу вынікаў анкетавання, аўтар сцвярджае, што назіраюцца ў рэгіянальным разрэзе адрозненні ў далучанасці рускіх да веры: «В этом плане выделяются восточные и западные историко-этнографические регионы Беларуси, в последних религиозность русских несколько выше. Отношение к религии зависит от многих факторов: влияние родителей, семьи, окружающей среды, религиозной политики государства» (с. 450).

Заклучныя параграфы кнігі, як і папярэднія, таксама адрозніваюцца змястоўнасцю і арыгінальнасцю аўтэнтчных матэрыялаў. Апошняя заўвага датычыць жыцця і побыту беларускіх перасяленцаў на тэрыторыі Прыбайкалля. Даследчык Р. Ю. Фёдараў, выкарыстоўваючы матэрыялы, атрыманыя метадам уключанага назірання, паказаў канкрэтныя вынікі працы Іркуцкага таварыства беларускай культуры імя Яна Чэрскага, скіраванай на адраджэнне і падтрымку беларускай самасвядомасці розных пакаленняў жыхароў вёскі Тургенеўка Баяндаеўскага раёна (с. 458–459).

У параграфі «Межкультурное взаимодействие восточнославянских народов юга Западной Сибири» А. Ф. Фурсава, падводзячы вынікі даследавання праблемы ўзаемадзеяння ўсходнеславянскіх народаў Заходняй Сібіры, фармулюе тры змадэляваныя сітуацыі, якія яскрава ахарактарызуюць асаблівасці працэсу адаптацыі беларускіх перасяленцаў Сібіры для некалькіх тыпаў рассялення: «Ситуация вытеснения. Подобным примером этнокультурных взаимодействий и адаптационного подхода может служить старинное старожильское с. Кайлы Кайлинской волости Томского уезда, где к 1916 г. наблюдался значительный перевес южнорусских, украинских и белорусских переселенцев; Ситуация перманентности характерна для селений, в которых старожилы составляли не менее четверти населения села (25%)... Ситуация стабильности/однородности. Однородные в этнокультурном отношении группы переселенцев, если они составляли основной костяк населения деревни или

поселка, давали возможность полнокровного бытования принесенных с прежних мест проживания традиций» (с. 465–466).

Прыцягваюць увагу змешчаныя ў кнізе фотаілюстрацыі, а таксама дадаткі, матэрыялы якіх упершыню ўводзяцца ў навуковы ўжытак, пацвярджаюць мясцовыя рэаліі і гістарычныя факты.

У заключэнне варта адзначыць, што дадзенае выданне з’яўляецца добрым узорам аналітычнага даследавання традыцыйнай культуры беларусаў-перасяленцаў Сібіры, выдатнай крыніцай цікавых гістарычных матэрыялаў, унікальных фальклорна-этнаграфічных звестак.

*Т. В. ВАЛОДЗІНА*

## **ЗАМОВЫ Ў ПАКАЗАЛЬНІКАХ: ВОПЫТ МАСКОЎСКІХ ФАЛЬКЛАРЫСТАЎ**

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,  
e-mail: tanja\_volodina@tut.by*

Ніводзін з жанраў фальклорнай творчасці не спазнаў за апошнія дзесяцігоддзі такога ўзлёту цікавасці да сябе, як замовы. Ужо не крок, але некалькі крокаў наперад атрымалася зрабіць і ў плане ўласна запісаў як саміх тэкстаў, так і магічнага рытуалу ў цэлым, у даследаваннях семантыкі, паэтыкі замоў, іх генезісу і міжкультурнага супастаўлення, і, як засведчылі апошнія выданні, у плане стварэння паказальнікаў. Менавіта паказальнік як метада даследавання замоўных сюжэтаў і матываў выяўляе надзвычайныя эўрыстычныя магчымасці, а стварэнне нацыянальных (рэгіянальных/лакальных) паказальнікаў на сённяшні дзень становіцца адным з самых перспектыўных кірункаў даследавання магічнай вербальнай практыкі.

Аўтары кнігі<sup>1</sup>, маскоўскія фалькларысты Т. Агапкіна і А. Тапаркоў да праблемы стварэння паказальнікаў замоўных сюжэтаў звярнуліся ўжо даволі даўно, напачатку ажыццявіўшы ўдалую і паказальную спробу пры падрыхтоўцы выдання “Палескія замовы (у запісах 1970–1990-х гг.)”<sup>2</sup>, а затым падрыхтаваўшы адмысловы праект па стварэнні паказальніка замоўных сюжэтаў.<sup>3</sup> У працэсе далейшай працы, якая натуральна шліфавала ўласна падыходы да стварэння паказальніка, але і ў такой жа меры папаўняла факталагічную базу, пашырала магчымасці і пазначала новыя шляхі сістэматызацыі, і было падрыхтавана гэтае выданне, якое аўтары сціпла назвалі як “матэрыялы да функцыянальнага паказальніка сюжэтаў і матываў”. У прадмове агаворваецца папярэдні характар матэрыялаў, хоць сістэматызаваныя сюжэты і матывы абраных 14 функцыянальных груп ужо, безумоўна, могуць скарыстоўвацца для пошуку тэкстаў і іх навуковага даследавання.

Першую частку кнігі складаюць матэрыялы да функцыянальнага паказальніка сюжэтаў і матываў лекавых, прамысловых і сацыяльных замоў. Варта мець на ўвазе, што сістэматызуюцца не тэксты замоў у іх цэльным выглядзе, але менавіта асобныя сюжэты і матывы (прыкладна 45). Адзінка апісання залежыць ад групы. Так, для замоў ад ліхаманкі ключавым выступае сюжэт (Сісініевай легенды), а група замоў ад крывацёку прадстаўлена даволі аб’ёмным наборам асобных матываў. Рэальна ў паказальніку сістэматызуюцца сюжэты, сюжэтаўтваральныя матывы, матывы, формулы, рытуалы-дыялогі і інш., г. зн. адзінкі замоўнай сюжэтыкі ва ўсёй іх шматстайнасці.

Паказальнік лекавых замоў (падрыхтаваны Т. А. Агапкінай) засноўваецца на аднафункцыянальных сюжэтах/матывах, г. зн. тых, што фарміруюць замовы толькі канкрэтна адной групы.

Адным з праблемных момантаў стала часавая абмежаванасць выбраных для сістэматызацыі адзінак. Так, у паказальнік уключаны адсылкі да замоўных тэкстаў, запісаных да 1940 года. На думку аўтараў, “зварот да даваенных запісаў дае магчымасць апісаць традыцыю ў больш ці менш арганічных для яе ўмовах бытавання, а таксама да яе траплення пад моцны ўплыў друкаваных выданняў і інтэрнэту” (с. 14). У той жа час максімальна ўлічваюцца сучасныя выданні старых рукапісных замоў. Аднак што датычыцца беларускай сітуацыі, то працэсы трансфармацыі замоўнай традыцыі пачаліся значна пазней, уплыў кнігі і інтэрнэту пачаў выразна адчувацца бадай апошняе дзесяцігоддзе-два. У цэлым можна сцвярджаць, што практыка лекавання замовамі ў беларускай глыбінцы жывая і сёння, з кожнай экспедыцыйнай калекцыі замоў папаўняюцца не толькі кароткімі, рэдукаванымі тэкстамі, але і разгорнутымі класічнымі

© Валодзіна Т. В., 2015

<sup>1</sup> Восточнославянские заговоры: материалы к функциональному указателю сюжетов и мотивов. Аннот. библиогр. / авт.-сост. Т. А. Агапкина, А. Л. Топорков. – М.: Индрик, 2014. – 320 с.

<sup>2</sup> Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.) / сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левицкой, А. Л. Топоркова. – М.: Индрик, 2003. – 752 с.

<sup>3</sup> Агапкина, Т. А., Топорков, А. Л. Указатели заговоров: проблемы и перспективы / Т. Т. Агапкина, А. Л. Топорков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/agapkinatoporkov1.htm>.